

KAPOSI Zoltán
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs,
Hungary

email: zoltan.kaposi@tkk.pte.hu

A PÉCSI GAZDASÁGI ELIT A DUALIZMUS KORÁBAN

COMPOSITION AND CHANGES OF THE ECONOMIC ELITE OF PÉCS (1867-1914)

ABSTRACT

Pécs developed rather quickly in the period of the Dual Monarchy. The industrial sector's development was especially quick and significant innovations came alive. In our study we present the changes in the composition of the economic elite through half a century and the groups of this class which significantly influenced the city's administration. We used multipositional approach to distinguish four major groups in our database. The Pécs related aristocracy and nobility played significant role in the life of the city. Due to the economic development more and more plant owners, wholesalers, bankers and managers of the coal mines of the First-Danube-Steamboat-Shipping Company became part of the elite. The third group consisted of lawyers, city administrators and state bureaucrats. The fourth group was made of Church leaders possessing vast amounts of lands; therefore, rather wealthy they were. We used tax assessment lists, archive sources, literature, press sources, statistical statements, estate inventories of deceased etc... As a result of our examinations we can state that the quick economic development modified the composition of the elite; however, the traditional social classes' positions remained strong in the life of the city.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, dualizmus, gazdasági elit, Pécs, változás

Keynotes: economic history, dualism, economic elite, Pécs, changes

1. Bevezetés

Pécs a 18. század óta a Dél-Dunántúl legnagyobb városa. A sokáig egyházi városként működő város 1780-ban megszabadult nagyhatalmú földesurától és

szabad királyi városi rangot kapott, majd pedig az 1871. évi községi törvénytől kezdve törvényhatósági jogú vároként működött. Pécs népessége szinte folyamatosan növekedett: 1785-ben 8500, 1850 körül 15.000 fős volt a város, míg az első világháború előtt már csaknem elérte az 50.000 főt,¹ amivel a 27 magyarországi törvényhatósági jogú város között a 12. pozíciót foglalta el.² Pécs gazdaságának fejlődése különösen az a dualizmus időszakában gyorsult föl, amikor főleg az ipar területén jelentős innovációk jöttek létre (Zsolnay-kerámiagyár, Hamerli-kesztyűgyár, Angster-orgonagyár stb.). De nemcsak az ipar fejlődött gyorsan: megőrizte Pécs korábbi piacközponti jellegét is, hiszen a térségnek sokáig a legnagyobb piaca volt, ahol a helyi kiskereskedelem folyamatos erősödése mellett a nagykereskedelemnek is hatalmas lehetőségei voltak. Pécs a 19. század második felében Budafok mellett az ország második legnagyobb borkereskedő városa volt. A növekedés sajátos ágazata volt a szénbányászat: 1852 után a Dunai Gőzhajózási Társaság (DGT) révén a város határában nagyüzemi szénbányászat indult meg. Nem feledkezhetünk meg a hitelforgalom és a közlekedési ágazat fejlődéséről sem. Bár Pécs az országos vasút rendszerbe elég későn tudott bekapcsolódni, de a gyors fejlődését mutatja, hogy a háború előtt már a MÁV üzletigazgatósági központja is Pécsre került. Említsük meg még a sajátos gazdasági vonások között a városi mezőgazdaságot, amely egyrészt a 2500 holdat kitevő szőlő, másrészt pedig a mintegy 2300 hold egyéb agrárterület révén jelentős élelmiszer- és jövedelmi forrása volt a helyi lakosságnak.³ Pécs szabad királyi város a 19. század első felében egy olyan település volt még, ahol a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar együttesen adta város gazdasági jelentőségét. A gazdasági fejlődés jól tükröződik a foglalkozási szerkezet változásban.

1. táblázat: A keresők foglalkozási szerkezetének változása Pécsen (1869–1910)

Table 1. Sectoral Changes of Income Earners in Pécs 1869-1910

Foglalkozási ág	1869-ben (fő)	1869-ben (%-ban)	1910-ben (fő)	1910-ben (%-ban)
östermelés	1962	17,0	1714	7,2
bányászat	1025	8,9	1303	4,3
ipar	3625	31,4	8558	35,8
kereskedelem, szállítás, hitelélet	730	7,6	2911	12,2
értelmiségi	590	5,1	1852	7,8
személyes szolgálat	2902	25,1	3135	13,1
egyéb	714	6,2	4390	18,4
Keresők összesen	11 548	100,0	23 973	100,0

Forrás: Népszámlálás (1870), Népszámlálás (1910/2) és KATUS (1995) adatai alapján összeállítva.

A táblázat adataiból a változások világosan tükröződnek. A keresőket tekintve 1869–1910 között a mezőgazdaságból élők aránya 17%-ról 7,2%-ra csökkent. A csökkenéshez azonban hozzá kell tennünk, hogy az abszolút számokban nézve a keresők esetében sokkal kisebb a visszaesés, hiszen míg 1869-ben 1962, addig a háború előtt még mindig 1714 ember dolgozott a mezőgazdaságban, vagyis létszámuk mindössze 5%-kal csökkent. Az is látható, hogy a háború előtti időkben a pécsi gazdaság legfontosabb ágazata az ipar és a bányászat volt, amely 1910-ben több mint 40%-át foglalkoztatta a keresőknek. Gyorsan nőtt a kereskedelemből és hiteléletből élők száma, nem is beszélve az értelmiségi rétegek erősödéséről. Mindenképpen szólnunk kell ugyanakkor a régi patriarchális vonásokat mutató cselédek magas számáról, nem is beszélve a hatalmas tömeget kitevő napszámos és egyéb rétegről. Most nem részletezendő társadalmi és gazdasági elemzéseink azt mutatják, hogy az első világháború előtti időkben a szegények aránya a városi lakosság mintegy negyedére tették ki.

2. A gazdasági elit rétegei Pécsen

A továbbiakban megpróbáljuk bemutatni a polgári rendszer során létrejött gazdasági elit csoportjait. Vizsgálatunkhoz korabeli virilislistákat, levéltári forrásokat, genealógiai és biográfiai szakirodalmat, sajtóforrásokat, nekrológokat, statisztikai kimutatásokat, hagyatéki leltárakat stb. egyaránt felhasználunk. Előzetes eredményeinkből az látszik, hogy a gyorsan fejlődő gyáripar, valamint az egyre szélesebb körű állami és városi bürokrácia terjedése miatt ebben a korban az elitben már alapvetően a vagyon és jövedelem dominált; és sok esetben jöttek létre házasságok révén olyan rokonsági csoportok, amelyek igen széles körű ráhatást tudtak gyakorolni a város működésére. A tanulmányunk kötött keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy az elitek elméleti problémáival is foglalkozzunk, hiszen az egy külön tanulmányt feltételezne. Azt azonban rögzítjük, hogy az elit vizsgálatok a gazdasági jelleg mellett figyelemmel voltak a közösségi, a politikai és a kulturális életében is betöltött pozíciókra is, vagyis adatbázisunkat multipozicionális szemlélettel alakítottuk ki. Jelezzük előre, hogy a törvényhatósági jogú Pécs társadalomszerkezete – hasonlóan a hazai városokhoz – több ponton elütött a megszo-kott országos képtől. A korábbi németes városi fejlődés a maga zártágával, befelé fordultságával sok olyan jellegzetességet alakított ki, amelyekkel Pécs társadalma különbözött más térségek városaitól.

2.1. Arisztokraták, nagy- és középbirtokosok

A szokásos induktív módszert megfordítva, most kezdjük azzal, ami alig volt. A város 1780-ban megszabadult a püspökség hatalmától, ugyanakkor más nagybirtokosok, arisztokraták nem nagyon jelentek meg a városban. Sok olyan magyarországi nagyváros volt, amelybe jelentős számú arisztokrata vagy nagybirtokos költözött be. Pestnek a Nemzeti Múzeum környékén kialakult palotanegyede, avagy

Buda Úri utcája nyilván a főváros-jellegből is következik, de még az olyan kisebb városokban, mint például Sopron, Kőszeg stb., is jelentős számú főrangú élt. pedig ismert, hogy egy-egy (vállalkozó) földesúr igen sokat jelenthetett egy település életében. A dél-dunántúli térségben Nagykanizsán a hg. Batthyány-családnak nagy szerepe volt a térség gazdasági fejlődésében⁴, Kaposvárott a hg. Esterházy uradalmaiban létrejött béruradalmi fejlesztések (cukorgyár stb.) térségmeghatározó szereppel bírtak.⁵ Pécssett viszont a 19. századi történelme során nem voltak olyan patronáló földesurak, akik gazdasági beruházásaik révén elő tudták volna mozdítani a város gazdasági fejlődését. Ez különösen azért volt fájó pont, mert amúgy Baranya vármegye tele volt nagybirtokkal és nagybirtokossal (Frigyes főherceg, Schaumburg Lippe herceg, Esterházy Miklós herceg, Draskovich Iván gróf stb.), de ők nem Pécssett éltek, s így tekintélyes jövedelmeiket sem a városban költötték el.⁶ A püspökség, a káptalan a városfejlesztésbe funkcionálisan nem nagyon tudott bekapcsolódni, ez irányú tevékenységük a városon belül az egyházi kézben lévő épületekre korlátozódott, érdemi gazdaságfejlesztési tevékenység nem kapcsolódott hozzájuk; bár kétségtelen, hogy a soktízezer holdnyi baranyai földjeik bevétele révén ez a lehetőség fennállt volna. A régi időkől gróf Majláth György főispánnak maradt ugyan egy palotája,⁷ de más városokhoz hasonlóan, jelentős jövedelmekkel rendelkező főnemesek beruházásai Pécssett nagyon hiányoztak. Bárány Wenckheim Viktor ugyan 1860-ban megörökölte Czindery László pécsi telkeit, házait, ipari létesítményeit és fürdőjét, de rövid idő alatt elszórakozta az örökségét, így ő sem tudott arisztokrataként Pécs hasznára lenni.⁸

Emeljük ki ugyanakkor a később (a kiskozári Újhegy részeként) Pécshez kapcsolt Üszögpusztá tulajdonosait. 1849–80 között Biedermann Gusztáv, majd ezt követően a Grósz-család tagjai sokat tettek az ottani mezőgazdaság és infrastruktúra fejlesztéséért, s ezen keresztül Pécs közellátásáért (e famíliák nem a városi, hanem a megyei virilislistákon szerepeltek). Biedermann Gusztáv családja az év egyik részét mindig Üszögön töltötte, de télen általában Bécsben, Badenben vagy Abbáziában élt a családjával.⁹ A familia szentegáti ágából Biedermann Rezső báró felesége, Bleichröder Elza nemcsak a birtokközpont melletti Szigetváron, hanem Pécssett is jelentős karitatív tevékenységet végzett: többek között a Pécsi Jótékony Nőegylet elnökeként 1905-ben 40.000 koronát adományozott a társaság új székházának (Mária utca 18.) létrehozására.¹⁰ (Az adományozó 1903–1918 között volt elnöke a Nőegyletnek.) Szintén nagy ráhatása volt Pécsre és a helyi politikai és társadalmi közéletre Benyovszky (II.) Mórícnak (1872–1936), aki előbb 1906–1910 között Baranya megye főispánja, majd 1917–18-ban Baranya megye és Pécs város főispánja volt. Benyovszky számos megyei és pécsi intézménynek vagy társaságnak volt aktív résztvevője, így többek között a Baranya vármegyei Gazdasági Egyesület, a Dunántúli Bank Rt. és a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület elnöke is volt.¹¹

Ha az arisztokraták keveset is, de gazdag középbirtokosok azért gyakrabban előfordultak Pécssett. A Baranya és Somogy vármegyékben élő középbirtokosok közül elég sok famíliának volt Pécssett háza és telke.¹² Ez már régi folyamat volt,

a 18. század közepétől nyomon követhető. Olyan nemesi rétegről van szó, amelynek tagjai több szálon kötődtek Pécshez. Számos familia gyermekei Pécssett jártak iskolába, itt végezték a gimnáziumot. Többen voltak közülük, akik Baranyában, Somogyban hivatali címeket viseltek, s meghatározó szerephez juthattak a közigazgatásban. Olyan famíliákról van szó, mint például a Somssich, a Tallián, a Gaál stb., s közülük az idők során többen főrangú címet is szereztek. Voltak köztük többen, akik a nyarakat vidéki kastélyaikban töltötték, viszont télre beköltöztek a városba, amely nagyobb biztonságot tudott nyújtani.

Egy jövedelmi szinttel lejjebb található az aktív gazdasági szerepet játszó birtokosok, mint például a Nádosy, a Kammerer, a Jeszenszky, az Országgh stb. Az ő esetükben a kapcsolat nem csak az igazgatás területe. Sokan közülük vezető szerepet játszottak a megyei gazdasági életben, ott voltak a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara vezetésében, a Baranya vármegyei Gazdasági Egyesületben, a tejszövetkezetekben, a pécsi Sertéshízlaló Rt-ben stb. Még fontosabb, hogy az általuk vezetett minőségi gazdálkodást folytató uradalmi gazdaságok jelentős élelmiszerbeszállítók voltak: Pécs tej- és húsellátása stb. jelentős mértékben az ő gazdaságaik révén oldódott meg. Nádosy Kálmán egyik főszervezője volt az 1888. évi pécsi országos kiállítás és vásárnak.¹³ Az említett középbirtokos családok telkei, házai a pécsi belvárosban helyezkedtek el, sok esetben egymás között forgatták épületeiket (ami persze a legtöbbször házassági okokra vezethető vissza). Jelentős volt e réteg karitatív és patronáló tevékenysége is, a Nádosy család pl. több generáción keresztül meghatározó szerepet játszott a megyei és városi evangélikusok támogatásában.¹⁴

2.2. nagyiparosok, nagykereskedők, nagyvállalkozók, vállalatirányítók

A pécsi elit átalakulásában és bővülésében nagyon fontos volt az a városon belüli ipari és kereskedelmi növekedés, amelyre fentebb már utaltunk. A gazdasági fejlődés, az iparosodás során kialakult egy olyan vállalkozó tulajdonosi réteg, amely akár többszáz fővel működő gyárakat is üzemeltetett. E réteg számos képviselője került be a városi bizottságokba, testületekbe, avagy egyéb szakmai és kulturális szervezetekbe. Működésük tehát nemcsak a gyárra, a céggel kapcsolatban lévő más vállalatokra és pénzüzetekre, a gyári munkások állásának vagy éppen lakásának biztosítására, hanem a város életének teljességére is kiterjedt. A vállalkozók, s főleg a gyártulajdonosok közül többen a város legnagyobb adófizetői is voltak.

Néhány fontos személyt mindenképpen meg kell közülük említenünk. A gyárosok közül Zsolnay Vilmosmal (1828–1900) kezdjük a sort. Zsolnay Vilmos kereskedő családból származott, majd 1868-ban vette át bátyja kerámiaipari manufaktúráját, amit három évtizedes munkájával Magyarország egyik meghatározó jelentőségű gyárává fejlesztett. Zsolnay bár nem volt vegyész, de nagy kitartással, akarattal és szorgalommal kísérletezte ki azokat az innovatív termékeket, amelyek a Zsolnay névhez ma is hozzátartoznak. Az innovációk egybekapcsolódtak a sikeres vállalkozás kialakításával, a hazai és külföldi piacok meghódításával.¹⁵

Zsolnay Vilmosnak sikerült a gazdálkodását stabilizálni, s növekvő jövedelmei révén 1896–97-ben Pécsen a legnagyobb adófizetők listáján már első helyen állt.¹⁶ Életpályája a gazdasági sikerek mellett tele volt számos közéleti elismeréssel. Pécs szabad királyi város díszpolgára lett, megkapta a Ferencz József-rend középkeresztjét, a II. oszt. Vaskorona-rendet, a francia becsületrendet, a belga kir. Lipót-rend lovagkeresztjét és még számos egyéb kitüntetés tulajdonosa volt a vállalkozó.¹⁷ Zsolnay Vilmos 1900-ban halt meg, s a családi vállalkozás ezután fia, Zsolnay Miklós kezébe került, aki kiegészített két lánytestvérével, akik évjáradék fejében lemondtak tulajdonrészükről. Zsolnay Miklós esetében még szélesebb működési horizontot láthatunk: szakmai tevékenysége mélyen összeépült a várossal. A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara vezetőjeként, az 1907. évi országos kiállítás szervezőjeként, a pécsi francia emlékmű, a Zsolnay-mauzóleum és a Zsolnay Vilmos szobor állítatójaként kiemelkedő szerepet játszott. A városi múzeumnak 790 Zsolnay-dísz tárgyat adott át letétbe. 1907-ben Pécs Város Díszpolgára címet szerzett. Különböző szervezetekben mintegy száz elnökséget vállalt, s 1913-tól még a főrendiháznak is tagja lett.¹⁸ A 20. század elején már Zsolnay Miklós volt a legnagyobb adófizető Pécsen. A Zsolnay-gyárban a folyamatos fejlesztések révén a háború előtt már mintegy 800 főt foglalkoztattak.¹⁹

A másik világhírűvé vált vállalkozás az Angster orgona- és harmóniumgyár volt. Angster József (1834–1918) egy 200 fős német és horvátok által lakott délkelet-dunántúli kis faluban, Kácsfaluban született, egy nádfedeles vályogházban.²⁰ Apja ácsmester volt, de mellette muzsikus is volt.²¹ Előbb Eszéken asztalosnak tanult, majd iparos vándorútra ment: előbb Bácskában, majd tíz évig nyugati területeken – ezenközben öt évig Bécsben - tanulta a mesterségét, s közben egyre inkább az orgonakészítés felé fordult.²² 1866-ban telepedett le Pécsen, s hozta létre saját vállalkozását. Első jelentősebb orgonája 1869. március 21-én szólalt meg a pécsi zsinagógában.²³ Ezután egyre másra jöttek a megrendelések, s az Angster gyár a századforduló táján 80-100 fős üzemmé vált. Az alapító vezetése mellett 600 orgonát és 1500 harmóniumot gyártottak.²⁴ Angster mélyen vallásos ember volt: *„Egyházának hűséges fia, vallásának meggyőződéses követője és gyakorlója volt mindenkor. Nem külső máz volt nála a vallás... üzleti életét, foglalkozását, munkásaihoz való viszonyát, társadalmi szereplését, családi életét egyaránt irányította.”* – írták róla halála után.²⁵ Angster a katolikus mozgalmakban vezető szerepet játszott; munkásságáért XV. Benedek pápától megkapta a Nagy Szent Gergely Rend lovagkeresztjét.²⁶ Angster József társadalmi felemelkedését alapvetően tehetségének, szorgalmának, kitartásának köszönhetjük: az a vállalkozói szellem, amelyben cégét elindította, széles kibontakozási lehetőséget biztosított számára. A vállalkozó halála előtt tíz évvel visszavonult, üzemét fiai vezették tovább.

Az elithez sorolható gyárosok között szinte minden nagyobb cég tulajdonosa kapcsán azt láthatjuk, hogy a szakmai vállalkozói munka mellett a város egészére vonatkozóan is érdemi tevékenységeket folytattak. A kesztyűgyáros Hamerli János, majd halála után két fia a legtöbb adót fizetők listáján a 19. század vége felé

mindig az első húsz között foglalt helyet. A konzervatív gyáralapító fiai már szervesen beépültek Pécs társadalmi életébe. Hamerli Imre éveken át a pécsi munkásbetegségélyező pénztárnak elnöke, illetve éveken át gondnoka volt a Matessa árva-
gyermek jótékony intézetének. Hamerli Józsefnek a gyára és a vaskereskedése mellett arra is volt energiája, hogy felrázza a tespedésből a Pécsi Dalárdát, a pécsi tornasportot, emellett még számos más közügyet intézett; híres volt ugyanakkor szociális célú adományairól is.²⁷ Az 1910 körül már mintegy 200 főt foglalkoztató pécsi börgyár²⁸ egyik alapítója, Höfler Jakab (1860–1940) alapvetően a Hamerli János-típushoz hasonlított: a nagy szakismerettel rendelkező gyáros munkájának és családjának élt; de emellett szakmáját szélesebben is tudta képviselni, mivel tagja volt a Pécsi Kereskedők Testülete bőripari szakosztályának.²⁹ A város közepén, a Munkácsy utcai gyárteleppel rendelkező Kindl Ferenc (1845–1906) gépgyárost nemcsak a 60–70 fős dolgozói létszámmal működő cég vezetése, hanem számos társadalmi és szakmai intézményben végzett munka emelte az elit tagjai közé. Kindl Pécs város közgyűlésének virilis jogon volt tagja, de mellette az Iparkamarában beltagként is érdemi munkát végzett, nem is részletezve a Pécsi Kölcsonös Segélyező Egylet igazgatótanácsi tagságából fakadó tevékenységét.³⁰

Az asztalosiparos segédként indult, de néhány évtized alatt jelentős méretű bútörüzemet létrehozó Hoffmann Károly (1823–1890) és fia, Hoffmann Lajos (1851–1917) is aktív tagja volt a pécsi társadalomnak. A vagyonossá vált Hoffmann Károly 27 éven keresztül volt tagja a pécsi képviselőtestületnek, de mellette ott találjuk a pécsi közigazgatási bizottságban, a Kamarában stb. Alapítója és elnöke volt a Kegyelet nevet viselő Első Pécsi Temetkezési Intézetnek. Úgy tartották számon Hoffmant, mint a pécsi jótékonykodás egyik fontos emberét. Fia, Lajos, átvéve apja üzemét, azt gyárrá fejlesztette, szintén számos funkciót betöltött Pécs gazdasági és társadalmi életében, tagja volt a törvényhatósági bizottságának, 1901-től haláláig alelnöke volt az Iparkamarának, s a helyi iparosok is egyik vezéruknek tekintették.³¹ Akárcsak apja, Hoffmann Lajos is szabadelvű gondolkodásúként híve volt a modernitásnak, ugyanakkor kizárólagos elkötelezettje a minőségű munkának és termékeknek.³²

Térségi központi helyzetéből következően a nagykereskedelem kivételesen jó lehetőséget biztosított a meggazdagodásra. Pécs város Nagykanizsa mellett a dél-dunántúli térség legnagyobb kereskedelmi központja is volt, s a kortársak közül is sokan úgy tekintettek a városra, hogy Pécs egy kereskedő város. A virilistákön szereplő nagykereskedők száma is ezt sugallhatja, ám a helyzet ennél sokkal összetettebb. Tény, hogy a 19. század végén már a város vasútközponti jellege is segítette a nagykereskedelelem működését. Nem véletlen tehát, hogy a városi elitben jónéhány nagykereskedőt is találunk. A századvégi adatok szerint a legtöbb adót fizetők között igen jelentős volt a nagykereskedők száma. 1887–1901 közötti időszakban évente 8–10 körül járt a nagykereskedők száma; amelyhez még 10–12 egyéb kereskedő is kapcsolódott.³³ A kereskedők között azonban természetesen több olyan személy is található, aki egyaránt foglalkozott iparral, kereskedelem-

mel, hitelérettel és más gazdasági tevékenységgel, így sokszor nehéz eldönteni, hogy a hova is sorolhatjuk őket. Így például a parketta- és faárugyáros Engel, a porcelángyáros Zsolnay, a pezsgőgyáros Littke, a kesztyűgyáros Hamerli, a sörgyáros Scholz egyaránt jelentős méretű szőlővel, s nem utolsósorban borkereskedéssel is foglalkozott.

A pécsi nagykereskedők közül kétségtelenül kiemelkedik Engel Adolf (1820–1903), aki Pécs egyik legsikeresebb vállalkozója volt a dualizmus korában. A zsidó származású Engel nagyon szerény körülmények között nőtt fel, családja egyike volt azon néhány famíliának, akik már az 1820-as években is a városban lakhattak. Tizenkét évesen már önmagáról kellett gondoskodnia. A kereskedelem-ből szerzett kisebb-nagyobb megtakarításaiból fejlesztette Lyceum utcai üzletét, ahol kezdetben bútorokkal és különböző fatermékekkel foglalkozott. Kereskedelemben gyűjtött pénzét felhasználva ipari beruházásokba fogott, s Pécsen a vasút mentén parkettagyárat hozott létre, ahova később külön iparvágányt is építtetett. Engel Adolf a self made man típus igazi képviselője Pécs városában, akinek működési hatóköre a Dél-Dunántúl jelentős részére. Pécsen 5 holdas szőlője mellett jelentős méretű erdeje is volt a városban és azon kívül is.³⁴ Néhány évtized alatt Engel a Monarchia egyik legnagyobb faipari vállalkozójává vált, termékei eljutottak Németországba, Svájcba, Franciaországba is. Számos városon belüli ingatlant vásárolt, s ezek között jónéhány olyan volt, amelyet a város közönsége is szabadon használhatott. Ő volt az, aki jelentős lépéseket tette a balokányi fürdő kiépítésére. Megvette a volt Czindery-kertet Wenckheim bárótól, amely szintén rendelkezésére állt a városi lakosságnak, ugyanakkor ott gőzfürdőt is épített.³⁵ Számos földbirtokot vásárolt, 1880-ban megvette Montenuovo Alfréd-től jánosi (ma Mecsekjánosi) birtokát, de vett az egyik fiának Ócsárd-Pázdányon is egy kisebb uradalmat. Engel Adolf indította el a komlói szénkitermelést is. Meghatározó szerepe volt az izraelita hitközség kiépítésében, egy rövid ideig a hitközség elnöke is volt, tevékenyen részt vett a gyülekezet iskolaalapításában, mindkét zsinagóga felépítésében, vagyonából rendszeresen áldozott a hitközség céljaira. 1887-ban – jánosi előnévvel – magyar nemesi címet szerzett.³⁶ A nagyvállalkozó 1903-ban meghalt, ám cégét már korábban átszervezte, amely az Engel Adolf és fiai néven működött tovább.

A pécsi kereskedelem egyik fő gazdasági ága a bornagykereskedelem volt. A legnagyobb borkereskedés az Engel József és fia cégé volt.³⁷ A hatalmasra nőtt céget az alapító vállalkozó két fia, Adolf és Mihály vezette. Ez a cég forgalmazta a Pécs-Villány vidék borainak jelentős részét, ám a 19. század végi borhamisítási botrány miatt lassan háttérbe szorultak. Mellettük még számos bornagykereskedő vált híressé a század vége felé. A nagyobb forgalmat elért bornagykereskedők között találjuk Wertheimer Jakab (1831–1915) cégét is, amelynek talán legnagyobb szerepe volt a pécsi borok hírnevének hazai és külföldi megteremtésében: „*Első pozíciót foglalt el a monarchia bornagykereskedői között...*” írták róla halála után. Wertheimer cége főleg a boszniai háború során futott föl, s ezt követően a közép-európai országok mindegyikébe szállított bort, de termékei eljutottak a

kemény piaccal rendelkező Franciaországba is. Wertheimer neve – még a borhamisítási botrány időszakában is – egyet jelentett az üzleti tiszteséggel. Évtizedeken át tagja volt a pécsi törvényhatósági bizottságnak, de betöltötte az izraelita hitközség elnöki címét is, nagy szerepe volt az izraelita tápintézet létrehozásában, a tanítók helyzetének javításában. Egyik lánya Füchsl Arnoldhoz, a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara elnökéhez ment férjhez.³⁸ Említsük még meg a nagy borkereskedők között Tauszig (Teleki) Zsigmondot, Jankovics Hugót, Oblath Adolfot, Scwabach Zsigmondot, Szeifricz Antalt (1839–1911). Szeifricz 1864-ben érkezett Pécsre, ahol fűszerkereskedést nyitott, amit 1872-ben eladott sógorának, Eizer Jánosnak, s bornagykereskedéssel kezdett foglalkozni, amit egészen 1899-ig folytatott. Tevékenysége kiterjedt a helyi pénzügyi élet számos ágára is. Váltóbírálója volt a pécsi törvényszéknek és az Osztrák-Magyar Banknak, s munkájáért királyi kereskedelmi tanácsosi kinevezést kapott. A pécsi bornagykereskedők közül sokan belekeveredtek a borhamisítási botrányba, ami után többen felszámolták üzletüket, elköltöztek, számos kereskedő csődbe jutott, köztük például a négy évvel korábban még császári és királyi udvari szállítói címet szerző³⁹ Schwabach Zsigmond Amerikába szökött, korabeli sajtóhírek szerint mintegy 500.000 korona adósságot hátrahagyva.⁴⁰

Ám nemcsak a borkereskedelem adta a meggazdagodás lehetőségét. A fűszerkereskedők közül a már említett, Bécsből jött Eizer Jánost emeljük ki, aki híres alakja volt a pécsi polgári társadalomnak. (Mindjárt hozzá kell tenni, hogy a fűszer mellett borral is foglalkozott.) Eizer hosszú éveken át a Kereskedelmi- és Iparkamara pénztárosa, emellett a Pécsi Fűszerkereskedők Egyesületének elnöke volt.⁴¹ A terménykereskedők közül Schapringer Joachimot említjük elsőként, de személyével majd a bankárok között foglalkozunk részletesebben. A virilis nagykereskedők között megemlítjük még a vaskereskedő Hamerli Józsefet, illetve Vasváry Györgyöt, míg a textiltereskedők közül Krausz Simont. Tegyük hozzá, hogy nehéz lenne nem meglátni a nagyiparosok és a nagykereskedők közötti összefonódás elemeit. Családtörténeti kutatásaink elég egyértelműen mutatják, hogy számos esetben sajátos klánkapcsolatok épültek ki egyes vállalkozó familiák tagjai között.

Különleges pozíciót foglaltak el a városi elitben DGT mindenkori vezetői. Mivel a vállalat külföldi tulajdonban volt, itteni vezetői főleg külföldiek (osztrákok vagy csehek) voltak. Egyes pécsi vagy Pécs környéki üzemegységeket a mindenkori vezetőkről neveztek el. A Hessenzől származó, onnan Ausztriába került nagyvállalkozó, Johann Martin von Cassian 1862–89 között vezérigazgatója volt a DGT-nek, róla neveztek el a Pécs-bányatelepi új szállító- és légaknákat. Anton Rucker a DGT elnöke volt 1906–1910 között, nevét a Rucker-akna őrzi. A századfordulóra azonban a felsőbb vezetők között felbukkant már néhány magyar származású szakember is. Schroll József főbányagondnok a pécsbányai üzem vezetője volt.⁴² Pécs és a mellette lévő falvak társadalmára a legnagyobb hatást Wiesner Raymár (1843-1900) bányamérnök, a DGT pécsi bányauzemeinek igazgatója gyakorolta. Egy évtizedig állt igazgatóként a pécsvidéki bányaművek élén. Szor-

galmazására vezették be 1892-ben a társulati iskolákban a magyar oktatási nyelv használatát, valamint alatta ment végbe a bányatelepi utcák, az üzemi feliratok, a bányászköszönés magyarítása. Alapítója volt a Pécs-bányatelepi magyar dalárdának. Kezdeményezésére és támogatásával került Pécsre 1895-ben az országos bányaaaltisztképző iskola, az aknászképző bányaiskola.⁴³ Korabeli sajtó és történetírói visszaemlékezések szerint humánus kapcsolatot tartott fenn munkásaival; Lenkei Lajos egyenesen vajszívűnek nevezte. Állandó kapcsolatban volt a pécsi és a vármegyei vezetőkkel, akiket gyakran hívott ebédre.⁴⁴ Wiesner tagja lett a Nemzeti Kaszinónak, a Pécsi Katolikus Körnek. Közügyekben kifejtett tevékenységéért a Millenium idején megkapta a Ferenc József Rend lovagkeresztjét. Kezdeményezésére épült fel a DGT (ma is meglévő) Mária utcai díszes palotája. 1898-ban az országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület díszelnökévé választották.⁴⁵ Wiesner, s a többi DGT bányavezető azért is érdekes számunkra, hiszen esetükben – ellentétben a tulajdonosaik által vezetett pécsi ipari üzemekkel – egy újfajta vállalatirányítási formával, vagyis a menedzser alakjaival ismerkedhettek meg a pécsiek.

A reformkorban meginduló városi hitelélet szélesedése a 19. század második felére egyre több vállalkozónak kínált kiemelkedési lehetőséget. A Pécsre beköltöző vagy már itt született zsidóság számára a kereskedelem és a hitelélet területe nyújtott karrierlehetőséget: 1910-ben e két gazdasági ág területén a keresők csaknem fele zsidó származású volt.⁴⁶ A hitelélettel foglalkozók esetében is sokszor látszik a többes foglalkozás: a pénzügyi csoport tagjai pályájukat sokszor kereskedőként, nagykereskedőként vagy éppen ipari vállalkozóként kezdték, s csak e tevékenység felfutása mellett vagy után váltak pénzügyi szakemberré vagy bankkárrá. A pécsi hitelélet reprezentánsai közül kiemelkedett a Schapringer család két tagja. A família tagjai több generáción keresztül ott voltak a város virilisei között.⁴⁷ A családi vállalkozást a Nagykanizsáról Pécsre 1837-ben áttelepedett Schapringer Joachim (1809–1896) terménykereskedő alapozta meg, aki később banküzletet nyitott. Két fia, Mór és Gusztáv követte őt a bank- és kereskedőüzletben, de egyidejűleg az Adria Biztosítótársaság pécsi főügynöksége is a család kezében volt. Schapringer Joachim 1848–1874 között elnöke volt a pécsi hitközségnek, elnöksége idején alakultak meg a hitközség iskolái, s épült fel a zsinagóga. Nevéhez több nagy összegű karitatív adomány kapcsolódik.⁴⁸ A dualizmus korában tevékenyen részt vett a közéletben. 1872–1894 között a városi képviselőtestület virilis tagja, s a város egyik legnagyobb adófizetője volt. A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara alelnöke, alapító tagja és hosszú ideig elnöke volt a kölcsönös segélyező egyesületnek, tagja volt a pécsi nemzeti kaszinónak. 1886-ban a király csepregi előnévvel nemességet adományozott neki.⁴⁹

A magánbankár-csoportból kiemeljük még az Ullmann-família néhány tagját. Az Ullmannok több generáción keresztül jelen voltak a város életében. Ullmann M. Károly 1876-ban alapította bank- és váltóüzletét. Schapringerhez hasonlóan alelnöke volt a kereskedelmi- és iparkamarának, 1885-től 15 éven át virilisként tagja

volt a törvényhatósági bizottságnak. Ullmann a Trieszti Általános Biztosító Társaság főügynöke volt, a forgalmazás terén elért eredményeiért kereskedelmi tanácsossá nevezték ki.⁵⁰ A két magánbankár esete, kiegészülve még számos más pénzintézmény vezetőjével, világosan mutatja, hogy a pénzügyi elit tagjai is mélyen beépültek a városi közéletbe, annak irányításába, pénzük és befolyásuk révén azt hatásosan előmozdíthatták. Érdekes ugyanakkor, s erre Schweitzer József már 1964-ben megjelent munkájában is rámutatott, hogy a pécsi zsidóság elit tagjai Engelen és Schapringeren kívül országos vagy regionális hatású ipari vagy egyéb beruházásokat nem hoztak létre,⁵¹ ellentétben például a nagykanizsai zsidó vállalkozókkal, akiknek nevéhez sörgyár, gőzmalom, szeszgyár stb. kapcsolódott.⁵²

2.3. Városirányítók, államigazgatási- és egyéb intézményvezetők

E réteg esetében a társadalmi kiemelkedés nagyon sok tényező függvénye. Jelentős számban látunk e csoporton belül olyanokat, akiknek karrieríve a pécsi iskolai évek után a jogi egyetem elvégzésén át vezetett a hivatalig, majd pedig a hivatali, s a politikai életben való részvétel hosszú távú erős pozíciót biztosíthatott.

Nézzük először a polgármestereket! A kiegyezés után a pécsi polgármestereket a közgyűlés választotta. A vizsgált korszakban öt polgármestere volt a városnak, közülük az első, Bubreg Mihály már 1865-ben kezdte hivatalát, az utolsó, Nendtvich Andor pedig az 1906. évi kezdet után egészen 1936-ig viselte. Az első polgármester, Bubreg Mihály egy pécsi kézműves fia volt, aki elvégezte a pécsi joglyceumot, majd az 1848–49-ben folytatott tevékenysége miatt politikai megfigyelés alá került, de később engedélyezték számára az ügyvédi tevékenységet.⁵³ Őt Taray Endre követte 1874-ben, mivel azonban 1875-ben országgyűlési képviselővé választották, összeférhetetlenség miatt hamar lemondott hivataláról. Taray (eredeti nevén Csacsinovics) iparos és korcsmáros családból származott, Pécssett joglyceumot végzett, ügyvéd lett, majd 1844-től több politikai rendszert is túlélve működött Pécssett.⁵⁴ Aidinger János 21 évig volt a város polgármestere. Kereskedő családból származott, jogakadémiát végzett, majd a város aljegyzője lett, s a hivatali pályán gyorsan haladva választották meg 1875-ben polgármesternek.⁵⁵ Hasonló a pályáíve Majorosy Imrének is, aki jómódú jogász családból származott. A ciszterci gimnázium elvégzése után a püspöki jogakadémián végzett, majd a pesti egyetemen szerzett doktorátust. Ezután ügyvédként dolgozott, majd volt városi aljegyző, főjegyző, s Aidinger országgyűlési képviselővé választása után tíz évig polgármester.⁵⁶ Nendtvich Andor indulása is hasonló volt: középiskola, jogakadémia, törvényszéki gyakornok, aljegyző, majd 1906-ban polgármesterré választották.⁵⁷ Az öt polgármester pályájából látható, hogy a politikai elitbe való bekerüléshez a biztos családi és anyagi háttér mindenképpen szükséges volt, de a sikeres hivatali pálya nem feltételezte az „induló gazdagságot”.

Pécssett számos olyan állami-, köz- és magánintézmény volt, amelyeknek vezetői, alapítói, működtetői a városban élő polgárok közül kerültek ki, s mint ilyenek, közmegebecsülésnek örvendtek. Ne felejtjük el, hogy vizsgált korszak a hazai pol-

gárosodás időszak, amikor a bürokratizálódás erősödött, ugyanakkor a társadalmi igények és elvárások növekedése miatt egyre több közintézményre volt szükség. Pécssett adataink alapján ebbe a csoportba számíthatunk néhány kórházigazgatót, különböző szegényintézetek létrehozóit és vezetőit, karitatív szervezetek meghatározó egyéniségeit, a kulturális élet intézményeinek vezetőit, a nagyobb iskolák irányítóit, a nagyobb szálloda- és vendéglőtulajdonosokat. De ide tartoznak az államigazgatási szervezetek és az állami tulajdonú intézmények (posta, vasút, dohánygyár stb.) vezetői is, a rendőrfőkapitányok, a katonaság parancsnokai stb. is. Emeljük ki közülük Opris Pétert (1848–1913), aki különböző magyarországi postai állások betöltése után került Pécsre, ahol a posta és a távírda egyesítése után a pécsi intézmény első vezetője lett (postaigazgató). Oprisnak alapvető szerepe volt a pécsi postapalota felépítésében.⁵⁸ Egy másik eset lehet a régi pécsi patrícius családból származó dr. Erreth Lajos (1846–1918) 1871-től folytatott magánorvosi tevékenységet Pécssett, majd pedig a Városi Közkórház sebésze, később negyed évszázadon át igazgatója volt.⁵⁹ Doktor Sándor nőgyógyász és sebész tevékenysége elvülhetetlen a pécsi bábaképző megalapításában és irányításában (1901–21 között igazgatója volt), avagy az 1905–10 közötti Pécsi Orvos Egyesület irányításában.⁶⁰ Mindjárt hozzá tehetjük: vagyonos és nagy jövedelemmel bíró réteg volt az orvosi társadalom krémje; a vizsgált korszakban számos kiemelkedő tudású pécsi orvosról vannak információink. Hölbling Miksa (1811–1901) már a reformkorban is élénk orvosi és természettudományos tevékenységet folytatott: közismert volt a Baranya megyei és pécsi gyógyító munkájáról, tudományos közéleti szervező tevékenységéről. Ő volt többek között Majláth országbíró, Prandau báró, Scitovszky primás, Haas és Szepesy püspökök háziorvosa, s így egyben az egész püspöki rezidencia gyógyítója is.⁶¹ Tagja volt a Pesti Királyi Orvosegyesületnek és a Magyar Természettudományi Társulatnak.⁶² Adatainkból nyilvánvaló, hogy sok olyan értelmiségi is a gazdasági elitezhez tartozott, akiknek munkája a magánpraxis és a közösség határán zajlott. Egy jövedelmi vizsgálat alapján 1887–1901 között 136 pécsi virilis között 24 ügyvéd végzettségű szerepelt, s ez még akkor is jelentős, ha tudjuk, hogy az ügyvédek döntően az elit jövedelmi listájának alsó felében helyezkedtek el.⁶³ Tevékenységük széles volt: közöttük kereskedő vagy más gazdasági társaságok ügyészei (ma jogtanácsosnak mondanánk) ugyanúgy előfordultak, mint önálló ügyvédi gyakorlatot folytatók.⁶⁴

2.4. Az egyházi elit tagjai

Bár kétségtelen, hogy 1780-tól, vagyis Pécs szabad királyi várossá válásától az egyházi ráhatás jelentősen csökkent, de ettől még a pécsi egyházi intézményeknek erős ráhatásuk volt a város társadalmára. Megalapozta ezt az is, hogy a négy római katolikus főintézménynek (püspökség, káptalan, székesegyház és papnevelde) Pécs határain belül jelentős telkei (szőlők, majorok, raktárak, magtárak, gyümölcsösök, épületek stb.) voltak, ugyanakkor hatalmas nagybirtokai a város határain kívül. A 19. század vége felé a püspökségnek 21.950, a káptalannak 25.173, a papneveldének

9322, a székesegyháznak 6405 hold földje volt.⁶⁵ Az egyház társadalmi hatásai a hitéleti tevékenységen túl az iskolai funkciókban, a szegénypolitikában, az ingatlankezelésben, az építkezésekben egyaránt megfoghatók, vagyis a mindenkori egyházi intézményi vezetők látásmódja, gondolkodása nagy hatást gyakorolt a város, s a mellette lévő falvak életére. A katolikus többségű városban nagy szerepe volt annak, hogy kik töltötték be vezető funkciót egyházban. A vizsgált korszakban öt püspök váltotta egymást, s mindegyikükhöz jelentős intézményi változások is kötődtek. Természetesen a püspökök származásában a más foglalkozási érkezés a meghatározó. Girk György apja egyszerű bajai halászmester, Kovács Zsigmond és Dulánszky Nándor apja uradalmi gazdatiszt volt; Hetey Sámuel egy Vas megyei nemesi családból, Zichy Gyula pedig az ősi gróf Zichy-család nagylángi ágából származott.⁶⁶

A mindenkori püspökök uradalmaikból és egyéb gazdasági érdekeltségeikből hatalmas jövedelmekkel rendelkeztek, a jövedelmi listákon általában elől szerepeltek. Jövedelmeiket kiegészíthette a nem egyházi vagyoni és családi gazdasági háttér. A törvények értelmében tagjai voltak a főrendiháznak, így befolyásuk a politika mezéjén is látszódott. A katolikusokon kívüli felekezetek esetében a világi vezetők általában már önmagában is jelentős gazdasági szakemberek voltak: ez főleg a támogatásoknál, adományoknál és pénzszerzés területén (templomépítés, fenntartás stb.) vált fontossá. Az evangélikusok esetében visszautalunk a Nádasy Kálmánról írtakra, az izraeliták esetében pedig utalunk a közösség vezetői között a Schapringerekre; az említett esetekben is egyértelmű, hogy az adóbefizetés, a városvezetés, avagy a városban elindult fejlesztések szempontjából is jelentős társadalmi csoportról van szó.

3. Összegzés

Ha végigtekintünk a pécsi elitről mondottakon, s összevetjük azt más nagyobb dél-dunántúli városok társadalmi vezető csoportjaival, akkor mindenképpen több eltérést is láthatunk. Az egyik, hogy Pécs térségi központi jellegéből következően a társadalmi elit igen széles bázissal bírt a vizsgált korszakban. Ugyanakkor a vállalkozói szabadság időszakában a gyáriparosodás révén egyre több ipari és kereskedelmi vállalkozó jelent meg az elitben. A város egyházi, közigazgatási és iskolaközponti jellegéből, s a joglyceum létéből is fakadt, hogy a jogi végzettségűek, az értelmiségiek is nagy arányban képviselték magukat az elitben. A térségben lévő rendezett tanácsú városok (Nagykanizsa, Kaposvár, Szekszárd) társadalmi elitjében jóval nagyobb arányú maradt a tradicionális vezető rétegek szerepe (földbirtokosok, agrárvállalkozók), ami persze szorosan összefüggött azzal is, hogy az ott létrejött ipari vállalkozások mérete is messze elmaradt a pécsiektől, így tulajdonosaik kevésbé tudták befolyásolni a városok működését.⁶⁷ Érdemes még azt is kiemelni, hogy mindhárom városban magas volt a zsidóság aránya, s e társadalmi csoport tagjainak beépülése az elitbe – még ha sokszor elkülönült intézményeken vagy szervezeteken keresztül – relatíve békés körülmények között mehetett végbe.

JEGYZETEK / NOTES

1. Lásd: Katus László (1995) tanulmányának táblázatait.
2. Népszámlálás (1910): 6. 216. alapján számolva.
3. A pécsi gazdaság dualizmus kori fejlődéséhez lásd: Kaposi Zoltán (2006): 31–137.
4. Kaposi Zoltán (2014): 117–126.
5. A MIR béruradalomra és a cukorgyárra lásd: T. Mérey Klára (1985) adatait.
6. Pécsi Napló, 1899. december 29.
7. Sonkoly Károly (1999): 2. 20–31.
8. Kaposi Zoltán (2019/a.): 71–72.
9. Lásd: Kaposi Zoltán (2019/b.) tanulmányát.
10. Pécs Lexikon (2010): 1. 360. Lásd még: Árvai Tünde (2016): 77.
11. Életrajzi kötete: Czeininger Tamás (2001); ill. Pécs Lexikon (2010): 1. 101.
12. Ehhez lásd: Madas József (1978) adatait.
13. Kaposi Zoltán (2019/a.): 64–165.
14. Baldauf Gusztáv (1926): 43–45.; illetve Kaposi Zoltán (2019/a.): 165.
15. Zsolnay vállalkozásához lásd: Rúzsás Lajos (1954) monográfiájának adatait.
16. Lásd: Jávor Kata (2004): 242.
17. Romváry Ferenc (2002): 211.; lásd még: Pécsi Közlöny, 1900. március 25.; Pécsi Közlöny, 1900. március 29.
18. A felsoroláshoz lásd: Vargha Dezső (1999): 213–227.; illetve Pécs Lexikon (2010): 2. 432–433.
19. Egy korabeli címtár adata alapján. Említi: T. Mérey Klára (1999): 21.
20. Angster József (1999): 75.
21. Walcker-Mayer, Werner (1994–95): 334.
22. Pécs Lexikon (2010): 1. 39.
23. Angster József (1993): 59.
24. Walcker-Mayer, Werner (1994–95): 335.
25. Dunántúl, 1918. június 11.
26. Angster József (1993): 105.
27. Lenkei Lajos (1922): 212.
28. Jakab Antal (1999): 123. Táblázat alapján.
29. Pécsi Napló, 1940. január 20.
30. Kindl Ferenchez: Pécs Lexikon (2010): 393.; Pécsi Közlöny, 1906. június 6.
31. A két Hoffmannhoz lásd: Pécs Lexikon (2010): 1. 307.
32. Pécsi Napló, 1917. május 3.
33. Bérdi György (1977): 114. Táblázat, ill. 116.
34. Összesen 932 hold. Lásd: Gazdacímtár (1895): 74–75.

35. Lásd Engel Adolf életrajzi kötetét: Engel Adolf (2009): illetve Pécs Lexikon (2010): 1. 199.
36. Pécs Lexikon (2010): 1. 199.
37. Ez véletlen névegybeesés, nem voltak rokonai a fent emlegetett Engel Adolfnak.
38. Életpályájához lásd: Pécsi Napló, 1915. február 16.
39. Pécsi Közlöny, 1898. május 3.
40. Lásd Pécsi Napló, 1902. május 7.; Lenkei Lajos (1922): 234–235.; lásd még Vörös Andrea (1996) tanulmányát.
41. Eizerről lásd: Lenkei Lajos (1922): 198.; Pécsi Közlöny, 1906. jan. 9.
42. Pécs Lexikon (2010): 2. 252–253.
43. Szirtes Gábor (1998/b.): 115–116.
44. Lenkei Lajos (1922): 221–222
45. Szirtes Gábor (1998/b.): 120–122.
46. Arányuk 1900-ban 52%, 1910-ben 47,5% volt. Lásd: Népszámlálás (1910): 6. 278.
47. Bérdi György (1977): 117–118.
48. Pécs Lexikon (2010): 2. 192–193.
49. Pécsi Figyelő, 1896. augusztus 2.
50. Pécs Lexikon (2010): 2. 339.
51. Schweitzer József (1966): 64.
52. Lásd: Kaposi Zoltán (2014): 151–168. elemzését.
53. Pécs Lexikon (2010): 1. 123. alapján.
54. Pécs Lexikon (2010): 2. 291. alapján.
55. Pályájához lásd: Szirtes Gábor (1998/a.) tanulmányát.
56. Pályáivéhez lásd: Nagy Imre Gábor (2004): 2. 51–63. tanulmányát.
57. Életrajzát lásd: Pécs Lexikon (2010): 2. 24.
58. Pécs Lexikon (2010): 2. 49.
59. Működéséhez lásd: Pécsi Napló, 1903. március 12.
60. Pécs Lexikon (2010): 1. 174.
61. Pécsi Napló, 1901. február 27.
62. Pécs Lexikon (2010): 1. 321.
63. Bérdi György (1977): 118.
64. Vértesi Lázár (2002): 169.
65. Az adatokhoz: Forster Gyula (1897): 187–192. Táblázatok; illetve Várady Ferenc (1897): 532.
66. A püspökök származásához: Borsy Károly (2001): 1. 34–38. tanulmányának adatait. Lásd még a Pécs Lexikon (2010): 1. 263–264, 424, 181–182, 301. és a Pécs Lexikon (2010): 2. 418. adatait.
67. A vállalkozásokhoz lásd: Thirring Gusztáv (1912): 304., 308–309. A táblázatos adatok szerint 1900-ban Pécsen 10, ezzel szemben Nagykanizsán, Kaposváron és Szekszárdon is mindössze 3-3 olyan vállalkozás volt, amelyben a foglalkoztatás meghaladta a 100 főt.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Angster József (1993): A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs
- Angster József (1999): Az Angster-család és az Angster orgonagyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 37–61.
- Árvai Tüde (2016): Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből. Pécsi Mozaik 5. Pécs
- Baldauf Gusztáv (1926): A pécsi ág. hitv. ev. egyházközség története a kezdetektől 1917-ig. Pécs
- Bérdi György (1977): Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21. Pécs. 113–125.
- Borsy Károly (2001): Pécs püspökei a török idők után. Pécsi Szemle, 2001. 1. 24–41.
- Czeiningger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Engel Adolf (2009): Életemből. Pécs
- Forster Gyula (1897): A katolikusok autonómiájáról. IV. közlemény. Budapesti Szemle 92. kötet. 1897. 250–252.
- Jakab Antal (1999): A Pécsi Bórgyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 108–126.
- Jávor Kata (2004): A Zsolnay család. Iparosok és művészek öt nemzedéke. In: Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. (Szerk: Sebők Marcell) Budapest. 230–248.
- Kaposi Zoltán (2019/a): Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14. Budapest
- Kaposi Zoltán (2019/b): Bécstől Szentegátig. A Biedermann familia uradalmi a Dél-Dunántúlon (1849–1914). Közép-Európai Közlemények (12. évf., No. 44.) 2019. 1. 101–122
- Kaposi Zoltán (2014): Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 99–250.
- Katus László (1995): Pécs népessége 1848–1920 között. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990 (Szerk: Vonyó József). Pécs
- Lenkei Lajos (1922): Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs
- Madas József (1979): Pécs belvárosának utcanevei. In: Baranyai Helytörténetírás 1977 (Szerk.: Szita László). Pécs
- Nagy Imre Gábor (2004): Majorossy Imre a múzeumalapító polgármester (1847–1927). Pécsi Szemle, 2004. 1. 51–63.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs
- Romváry Ferenc (2002): A Zsolnay-gyár 1945 után. In memoriam Zsolnay Vilmos. In: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs. 211–226.

- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest, 1954.
- Schweitzer József (1966): A Pécsi Izraelita Hitközség története. Budapest.
- Sonkoly Károly (1999): A pécsi Majláth-palota. Pécsi Szemle, 1999. 2. 20–31.
- Szirtes Gábor (1998/a): Aidinger János, Pécs modern közigazgatásának megteremtője. Pécsi Szemle, 1998. 1. 54–59.
- Szirtes Gábor (1998/b): Pécsi Panteon. Portrék a millenium korából. Pécs
- T. Mérey Klára (1985): Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850–1914). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 7–34.
- Várady Ferenc (1897): Baranya múltja és jelenje I–II. Pécs.
- Vargha Dezső (1999): Zsolnay Miklós életútja (1857–1922). In: Angstertől Zsolnayig (Szerk: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs. 213–228.
- Walcker-Mayer, Werner (1994–95): Az Angster orgonaépítés történetének 125 éve. Baranya. Történelmi Közlemények. 7–8. évf. 1994–95.
- Vértesi Lázár (2002): Ügyvédek Pécs társadalmában a 19–20. század fordulóján. In: Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. (Szerk.: Varga Lajos – Vonyó József). Pécs. 167–194.
- Vörös Andrea (1996): Adalékok az Engel Adolf és Fiai cég történetéhez. In: Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai (Szerk: Vonyó József). Pécs. 275–283.

Sajtóforrások

- Dunántúl, Pécsi Figyelő, Pécsi Közlöny, Pécsi Napló Statisztikai források
- Gazdacímtár (1895): A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.
- Népszámlálás (1870): A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.
- Népszámlálás (1910/2): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. kötet. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. MSK. Új sorozat, 48. kötet. Budapest, 1913.
- Népszámlálás (1910/6): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. kötet. Végeredmények összefoglalása. MSK. Új sorozat, 64. kötet. Budapest, 1920.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve I-II. Budapest.